

Utószó

Héliodórosz és regénye

Mikor a törökök 1526-ban elfoglalták Buda várát, a királyi palotával együtt kezükbe került Mátyás király messze földön híres könyvtára is. A szakmányra cses katonák azt remélték, hogy a görög és latin nyelvű kódexekért jó pénzeket kaphatnak majd valamelyik nyugati, gyaur gyűjtőtől. Hiszen az igaz hír ellenségei — úgy hírlét — feltűnő érdeklődést tanúsítanak az effajta dolgok iránt. Valamelyik fosztogató janicár vagy szpálú ilyen körülmények között kaparintotta meg Héliodórosz görög nyelvű regényét is. A könyv megkezdte vándorlását a nyugati országok felé, és nem sokkal később a tudós Vincentius Obsopocus birtokába jutott. Ő már el is tudta olvasni szerzeményét, sőt 1534-ben, Bázél városában ki is nyomatta, hogy minél többben megismethessék az eddig csak kevesek számára és csak kéziratban hozzáférhető szerzőt.

Az újonnan kiadott regény hatása bámulatos volt. A század végéig lefordították németre, franciára, spanyolra, olaszra és angóra, a következő században pedig egymás után jelentek meg a dán, holland, lengyel és magyar nyelvű fordítások, nem is egyszer, hanem újra meg újra. Olvasók színpadra alkalmazták, és Huet francia püspök, az antik regényirodalom első tudományos igényű kutatója, egész kora véleményét fejezte ki, mikor azt mondotta, hogy Homérosz minden költészetnek. Héliodórosz viszont minden jó prózának a legfőbb forrása. A XVI—XVIII. század művészei közül nem egy hajtotta meg a fejét tisztelettel és elismeréssel a görög író előtt. Shakespeare alaposan ismerte, Cervantes veszedelmes vetélytársának tartotta; Raffaello Santi két képének ő adta a témáját; Racine fiatalkorában lelkes olvasója volt, s mikor túlzott rajongása miatt tanárai el-elkobozták kedvenc olvasmányát, bosszúból terjedelmes részleteket magolt be a regényből; Tasso a *Megszabadított Jeruzsálem* XII. énekében egy epizódot szinte szó szerint kímásolt belőle; Pantagruel, Rabelais hőse, elalvás előtt Héliodóroszt olvasgatta... És folytathatnánk a sort tovább, áttérve a kisebb tehetségű írókra, akik nemcsak tisztelettel adoztak neki, hanem teljesen a hatása alá kerültek, őt követték utolérhetetlen példaképként egész életükben.

Hozzánk, Magyarországra is hamar visszajutott Héliodórosz. Bázeli kiadása után hamarosan latinra fordítják, és 1700-ban, Lőcsén, megjelenik magyarul is: „Új életre hozatott Chariclia, avagy a' Chariclia ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó historiájának némelly régi versek romgyábul, és azoknak fogyatkozásibul újabb, és jobb rendben vétele, a' mellyeket a' verseket örömist olvasó némelly jó Urak kívánságára, és

kedvéért beteges állapotjában nem kis munkával vitt végben Gyöngyösi István." A mai olvasó számára kissé cikornyás cím fontos dolgot árul el Héliodórosz hazai visszhangjára vonatkozóan: azt, hogy a Gyöngyösi *Charitidátjának* alapul szolgáló — egyébként azóta elveszett — mű szerzőjét a regény megveréseire csábította, s bár szándékát nem valami nagy ügyességgel és mesterségbeli tudással lajtathatta végre, verses kompilációját mégis a szó szoros értelmében ronggyá olvasták. Gyöngyösi — saját szavai szerint — „jobb rendben vette” elődje munkáját, de azért nem ragaszkodott pontosan a görög eredetéhez. Csak a regény első öt könyvét tette át versbe, hol bővítvé, hol elhagyva egy-egy részletet, a másik öt könyv helyett azonban teljesen más történetet találtunk nála. Hogy így volt-e azokban a bizonyos „néhány régi versek”-ben is, vagy ő maga eszközölte ezt a változtatást — ma már eldönthetetlen kérdés. Mindenesetre, Héliodórosz népszerűsége mellett, alighanem Gyöngyösi művének ez a felmérés volt a tettenéltsége, hogy a század végén, 1798-ban ismét megjelenték a regény magyarul, ezúttal formahűen, prózában: „A szerencsés Ujabb életre hozta Dugonics András kiráji oktató.” Dugonics meglehetősen ragaszkodik Héliodóroszhoz, legalábbis ami a szöveget illeti, de ennek ellenére távol marad az igaz hűségtől. Mindenre igényeszik például a lefró, nem párbeszédes részeket is párbeszédesíteni; a görög istennevek helyett következetesen latin megfelelőiket használja; és — ami manapság szinte ön maga karkatúrjává avatja a fordítást — a szereplőket szegediudéki tájszólásban, darabos nyelven, erősen népies fordulatokkal beszéli.

A XIX. század elejétől kezdve Héliodórosz lassan feledésbe merül egész Európában. Helyette egy másik görög regényíró, Daphnusz és Khloé pártortörténetének szerzője, Longosz kerül előtérbe, akiről Goethe olyan nagy elismeréssel nyilatkozik Eckermannal folytatott beszélgetési során. Most már elsősorban Longoszról olvassák, őt utánozzák. Longosz ihletet meg a képzőművészet és a zene nem egy képviselője. Miért ez a változás? És mindenképp: ki volt tulajdonképpen Héliodórosz, akit harmadfélszázadon keresztül ismert, olvasott és csodált a modern Európa, és aztán szinte teljesen elfelejtett megint?

*

Az igazat megvallva, személynéről semmit sem tudunk. Azaz, hogy pontosak legyünk, majdnem semmit. Mert annyit azért elárul regénye utolsó sorai, hogy szülővárosa Emesza — a mai szíriai Homisz. Néhány szórányos megjegyzés is említi. Allírólag a görögországi Triikka püspöke volt, valamikor a IV. század folyamán. Kétségtelenül, amikor választania kellett, hogy vagy megtagadja fiatalon írt szerelmi regényét, vagy

lemond magas egyházi méltóságáról, innapélyesen elégette a könyvet. Több adat nem áll rendelkezésünkre Héliodóroszról, s ráadásul az utóbbi kettő feltehetően gyanús. A tudomány — különféle megfontolások alapján — ma már általában kétségre vonja, hogy Héliodórosznak valami köze lehet volna a trikkai püspökséghez és a kereszténységhez. Ami emel is fontosabb: valószínű, hogy nem is a IV., hanem a III. század derekán élt. Ha Héliodórosz, az ember és a művész alakját meg akarjuk rajzolni, ránk maradt könyvben kívül csaknem kizárólag feltételezésekre, következtetésekre vagyunk utalva.

Alighanem Emesza polgáraként élte le egész életét, Szíria provinciában, a római birodalom e keleti határvidékén. Gyanúthatóan a város némi eredetű lakosságából származott, mégpedig egy görög kultúrával áttartott, ősi pápi dinasztiából, hiszen nevében viselte, sőt ősnévként tartotta Héliosz, szülővárosa főistenét, akinek regényében is fontos szerepet játszott. Hol és kiktől tanult, nem tudjuk; előkelő származása mindenesetre bizonyossá teszi, hogy jó nevelésben részesült. Olvasva a görög írókat, elsősorban Homéroszt, hallgatta valamelyik híres szónokmester előadásait, megismerkedett korá tudományával, filozófiájával és művészetével. Bizonyára utazgatott is. Ha pedig otthon volt, élt a hozzá hasonló előkelő ifjak életét, részt vett dús lakomákban, ahol szóba kerültek a művészetek, a politika, az emberi sors kérdései, buzgón látogatta a színházi előadásokat, és meg-megjelent a rómaiak cirkuszi játékaiban is. Tanuló éveinek végzetéval pedig alighanem atyja örökébe lépett, maga is megkezdte pápi szolgálatát Héliosz templomában...

Gazdag és fényűző életet élhetett tehát Héliodórosz egészen haláláig — ha ugyan a körülmények hagyták. Mert kora háborúkkal, nélkülözésekkel terhes kor volt. A római birodalom éppen az ő életében érte meg legmélyebb és leghosszabb krízisét. Belső válságok és külső ellenségek gyengítették, sokszor már úgy látszott, hogy nincs is kiút, hogy az egész hatalmas birodalom menthetetlenül részekre szakad. Nemegetsen két vagy még több várományos küzdött a császári trón birtokáért, s ahog akadott provincia, melynek földjén ne vonultak volna végig szinte évenként újabb és újabb hadak, hogy egy másik császárjelölt seregét vagy a betörő barbárokat legyőzzék. Eszakról a germánok, keletről a megújulóhadott perza birodalom hadai fenyegették Rómiát. Héliodórosz talán saját szemével látta szülővárosának falai alatt a büszke perza hadoszlopokat és a híres páncélos lovasságot, melyeknek ez idő tájt — Róma történetében először — magát a császárt is sikerült fogságba ejteniük. Láthatta Emeszában a szenátussal és a császárral dacoló trónkövetelőket, láthatta a szomszédos Palmíra fejedelmét, a perzsaikon győzedelmeskedő Odanathoszt; hallhatta a mindentűnne érkező rühíreket, végignézhatta a kifosztott,

puszta élettékért futó menekülteket; és közben kétszeres erővel kellett éreznie a szerencse forgandóságát, az ember szörnyű kiszolgáltatottságát.

A sok-sok keserű tapasztalat, a végégt, látott és hallott szenvedések benne lüktetnek a regényben is, hiába akarja azt a látszatot kelteni, hogy Theagenész, és Kharikleia megpróbáltatásainak és révbe jutásuknak története majd egy évezred távolában játszódott le. De nincsenek a győrről élmények jelenkeznek a műlba vetítve, hanem a jobb élet, a jobb rend igénye is, mely kortársainak többségében is benne élt. Elvégre a szerelmes-pár végül mégiscsak elnyeri tisztaságának és hősiességének méltó jutalmát, békére és boldogságra talál a győzelmes, Perziát is lefoglaló Etiópiában, ahol csupa igaz ember él, ahol a kormány: Hüdaspész, a jó király tartja a kezében Szaszimithrészt és hóles társai segítségével, és ahol Hélios — az írónak és polgártársainak istene — uralkodik. Igaz, Héliodorosz azt is tudja, hogy az áhitott béke, az annyira sóvárgott biztonság és igazság csak az államok világában jöhet el, a római birodalom földjén hasztalan keresné, hasztalan várná. Nem hiába kell hősemek elhagyóinak a birodalom területét, és az akkor ismert világ szélére, Etiópiába menniük, hogy megszabaduljanak az örökös veszedelmektől, a sok hányódástól, az emberi gonoszágtól. Héliodorosz alighanem sohasem látta Etiópiát, éppen ezért annál könnyebben tehetett meg legutkosabb vágány földjének.

Héliodorosz távolról sem akart olyan konképet rajzolni, amelyet ma tolszejt vagy Thomas Mann-i mlyltségűnek nevezhetnénk. Tegyük mindjárt hozzá: nem is tudott volna. Ha regényét ma némiképpen mégis dokumentumnak éreznük, egy hanyatló, közvedlenül a bukás előtt álló társadalmi rend dokumentumának, ez részben az író szándékai ellenőre következett be. Héliodorosz célja nem az volt, hogy tükröt tartson a valóság el. Ő elsősorban szórakoztatni, gyönyörködteni akarta olvasóit egy izgalmas, amellet tanulmányos, vallási meggyőződését, Hélios-tutét is propagáló mese segítségével. Közben — ha akarta, ha nem — saját koráról is vallott.

*

Theagenész és Kharikleia történetének szerzője különösen művészek első felében nagyon ügyes mesészővőnek bizonyul, sikerül szinte állandóan lekötnie, újra és újra felajánia olvasói érdeklődését. Valóban szórakoztat, izgalmas olvasmánnyal szolgál, műve kalandregény a javából. Kellékárán minden együtt van, ami egy izgalmas kalandregényhez elkerülhetetlenül szükséges: szó esik szöktetésről és elfogatásról, kalózkiról és rablóról, tiszta szerelmről és aljas vágyakról, felismerésről és félreismerésről, háborúrói és megbékélésről, a félfáldozás is kivégzés veszeléről, sőt még mágiáról is isteni erőről, jövőbe látó tudományról, de nem hiányzik az útközlet, a várostrom sem, a gyilkosság, a csalószövények,

a kincses barlang, a büvös erejt gyűrű, a holdog révbe jutás, és így tovább. Közben csak néha-néha pihenhet meg az olvasó. Héliodorosz szereti fitogtatni széles körű ismeretét, és szívosen megszakítja a történetet, hogy néhány bekezdésen keresztül kifejtthesse véleményét az egyiptomi mágiáról vagy a szemmel verés okairól, bebizonyíthassa Héliodorosz egyiptomi származását, és elmondhassa, mi az igazság a Nílus forrásával kapcsolatban. Utána megint folytatódnak a kalandok. Az olvasónak néha már az az érzése támadhat, hogy mindez talán kicsit sok is a jóból. Mintha Héliodorosz öncélúan halmozná a különféle bonyodal-makat, csak azért, hogy még érdekesebbé, még izgalmasabbá tehesse regényét. A figyelmes olvasó azt is észreveheti, hogy ebbeli törekvésében egymás után követi el a kisebb-nagyobb pontatlanságokat: hol olyasmüt állt, amivel önmagának egy korábbi kijelentését cáfolja meg, hol szereplőinek jellemét teszi következtetlenné. Erre Hüdaspész alakja a legkirívóbb példa. Hüdaspész Szaténé ostrománál éles eszt, gyors fel fogását, tevékenyuralkodónak ismerjük meg. Az utolsó könyvben viszont egészen más emberré válik: határozatlan, a legkézenfekvőbb dolgokat sem veszi észre — pusztán azért, hogy az író beféjerezésül még néhány veszedelmnek tetesse ki Theagenészt és Kharikleát, még „drámámbbá” esigázhassa a cselekményt.

Héliodorosz az események bonyolításában a színpadól tanult elősorban, nemhiába látványozik annyiszor a drámára. Persze nem a klasszikus görög tragédiaköltőket tekintette példaképének, vagy ha igen, tőlük csak a külsőségeket vette át. Inkább a saját korabeli drámai műfajok hatottak rá. Ezekről pedig nem lehettek idegenek az erős kontrasztok, a váratlan fordulatok, a sokszor a tartalom rovására kielezett ellentétek, amelyekkel a regényben lépten-nyomon találkozunk. A legtróbbel azonban a görög regény korábbi képviselőinek tartozik Héliodorosz. A görög szerelmi regény ebben az időben, a III. század közepe táján már három évszázados műltra tekinthet vissza, és hogy mennyire népszerű volt, arról ékeszőlőan tanúskodnak az Egyiptom homokjából előkerült, különböző regényekből származó papirusztörődek. Tőlük, elődeiktől vette át Héliodorosz az összes görög szerelmi regényben ismétlődő egyszerű mesét az emberfeletti szépségű szerelmesekről, akik sok viszontagság után, ezernyi megpróbáltatás között is megőrizve egymás iránti hűségüket, végül állhatatoságuk jutalmául boldogan élhetnek, mint férj és feleség. A mesén kívül egész sereg motívumot is készen talált már a korábbi regényíróknál. A szökés, szöktetés, elrablás, csábítás, üldözés, menekülés, gyermekkítetés stb. — mindez hagyományos kelléke volt a görög regényeknek, és ugyanúgy rablók, kalózek, csabítók is mindegyikben szerepeltek. Héliodorosz, mai szemmel nézve, szinte hihet-

lenül sokat merített elődünkre munkásságából. Ennek ellenére eredetét alkotott: a hagyományos mesét a szoktnál is fordulatosabbá, „drámaibbá” tette, és egy politikai-társadalmi utópia körvonalainak felvázolásával elmélyítette.

*

Izgalmasan honyolított történet, szinte aszketikusan tiszta, szigorú morál és királyi meggyőződés — körülbelül ez a három jellemvonás tette Héliodóroszt közkedveltté, utánozhatóvá és utánoztá a XVI.—XVIII. század folyamán. Csak a felvilágosodott polgári gondolkodás és ízlés tépázta meg babórait: erkölcsi eszményeit a művelt polgári olvasók túlságosan ridegeknek, mesterkéleteknek találták, királypártiságára nem volt többé szükségük, és — ami talán a legfontosabb — a cselekmény érdekessége sem elégítette ki őket többé. Az önmagát kutató polgár a kalandok helyett és mellett inkább a szereplők belső, lelki életének mélyebb rajzát, az ányaltabb jellembrázolást igényelte. Így került előtérbe lassanként a magyar olvasóközönség által is jól ismert Longosz, aki aztán — némileg igazságtalanul — a féledés homályába süllyesztette Héliodóroszt.

Napjainkban nemcsak nálunk, de másutt is megírtóztunk az első kísérletek Héliodórosz „felénevezésére”. Megérdemli, hogy felébredjen újfélé száz éves Csipkerózsika-álmából, és Longosz mellett elfoglalja helyét a szívesen olvasott görög szerzők sorában. Megérdemli, mert egyik őse és ihletője volt a modern európai regényírásnak, és mert többi regényíró társánál világosabbban, nagyobb távlatokat felmutatva tudta kifejezésre juttatni kora emberének a jóba, tisztába és igazságosba vetett hitét.

Szepessy Tibor

15. oldal *felkavarítás a nagfénnyre hozni* — utalás Euripidész: *Média* című drámájára, 1317. sor.
23. oldal *az igazság sohasem hiány el bennünket teljesén* — vö. Ilészió-dosz: *Munkánk és napok*, 197. és köv. sorok.
24. oldal *ette a lelket* — idézet Homérosz *Iliász*-ából, VI. 202. sor.
66. oldal *karókat és üstöket akarnak koldítani* — utalás Homérosz *Odisz-szeiá*-jára, XVII. 222. sor.
71. oldal *sok városi ... volt alkalma megismerni* — utalás Odüsszeusz jellemzésére; vö. Homérosz: *Odiszseia*, I. 3. sor.
88. oldal *Hípata* — a városnév a görög olvasót az „első”, „uralkodni” és „alatt” szavakra emlékeztette.
90. oldal *Az isteni szózat* — a görög nyelvű jóslat első sorában a két szerelmesifjú neve van elrejtve: a báj (*kharisz*) és hír (*kleosz*) viselője Kharikleia, az istennő (*thea*) sarja (*genetész*) pedig Theagenész.
95. oldal *A Thetisz-himnusz-t Horváth István Károly fordította.*
106. oldal *megismerem őt ...* — Homérosz: *Iliász*, XIII. 71–72. sor. Prózában közöljük a fordítást, hogy Kalasziusz etimologizálását érzékeltesül.
107. oldal *felhímetesen nyegogott a szemé* — Homérosz: *Iliász*, I. 200. sor. Prózában közöljük a fordítást.
- megismerem őt ...* — Homérosz: *Iliász*, XIII. 71–72. sor. Prózában közöljük a fordítást.
108. oldal *különös ismertetőjel* — Homérosz görög jelentése „a comb”. Jellegetes példa a Héliodórosznál gyakran naiv etimologizálásra.
120. oldal *minden jó ... csönörré vezethet* — utalás Homérosz: *Iliász*-ára, XIII. 636–637. sor.
125. oldal *Ó, Akhilleusz ...* — Homérosz: *Iliász*, XVI. 21. sor, Devesczi Gábor fordítása.
163. oldal *ametszt* — görögül (*amethisztoosz*) „részességtől megóvó”-t jelent.
164. oldal *nem vethetjük el ...* — Homérosz: *Iliász*, III. 65. sor, Devesczi Gábor fordítása.
314. oldal *a kégyócsont neve* — naiv etimologizálás. A görög csont (*osz-tun*) és nyíl (*isztoosz*) szavak csak hangalakjukban hasonlítanak.